

BURSA İPEK SANAYİNDE TEKNOLOJİK GELİŞMELER

1835 - 1865

Leila ERDER*

Bu makalede, 1835 - 1865 yılları arasında Bursa'daki ipek sanayiini inceliyeceğiz. Bursa o dönemde Anadolu'nun bellibaşlı üretim merkezlerinden biri olduğu için, özel bir önem taşımaktadır. Ondokuzuncu yüzyılda İzmir nüfus açısından Bursa'yı geride bıraktığı halde, **Salname**, coğrafya kitapları ve tarihçi Cevdet Paşa, Bursa'dan Anadolu'nun en önemli kenti olarak söz etmektedirler⁽¹⁾. Bursa, Orta Doğu'daki ipek yapım ve ticaretinde yüzyıllar boyunca önemli bir yer tutmuştu. İncalcık'ın 16. yy. Bursa'sındaki sermaye oluşumuna ilişkin çalışmaları, ipek sanayiinin kentin iktisadi hayatındaki önemini belirtmekte ve müslüman tüccarların ticaret ve yatırım faaliyetlerine açıklık getirmektedir⁽²⁾. Üçyüz yıl kadar sonra, Tanzimat döneminin başında Bursa'daki ipekçiliği incelemek karşımıza yeni bir araştırma yelpazesi açabilir.

Makalemizde, 19. yüzyıl boyunca Bursa ipekçiliğindeki teknolojik gelişmeler üzerine yapılmış olan çalışmaları gözden geçirdikten sonra, ipek üretimi yöntemleri ve tekniği üzerine kendi bulgularımızı, fabrikalarda ipek çekme ve ipek bükmenin ortaya çıkışını vurgulayarak, açıklayacağız.

Bursa'daki ipek üretimi, buharla işleyen ipek fabrikalarında kullanılan teknoloji ve bireysel üretim birimlerinin iç yapıları ve buldukları yerler konularında bu çalışma için gerekli olan bilgiler çeşitli kaynaklardan alınmıştır⁽³⁾.

Bursa ipek üretiminde 19. yüzyıldaki değişiklikleri içeren en geniş kapsamlı çalışma Dalsar'ın **Bursa'da İpekçilik**⁽⁴⁾ adlı eseridir. 1960'da yayınlanan bu eserde, 19. yy. Anadolu'sundaki iktisadi işlevlerine ilişkin elde bulunan bilgilerden, bazı konuların yeniden değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir. Osmanlı yapım-cılığında 18. yy.'ın başında ortaya çıkan gerilemenin 19. yüzyılda

(*) Öğretim Görevlisi, Şehircilik Bölümü, Mimarlık Fakültesi, O.D.T.Ü.

tamamlanmış olduğu, daha önce Sarç⁽⁵⁾ ve Lewis⁽⁶⁾ tarafından ortaya konmuştu. Blaisdell⁽⁷⁾ ve Mears'e⁽⁸⁾ göre o yüzyılın sonunda başlayan yeniden canlanış Düyunu Umumiye tarafından yönetilmiş, bütün yenilikler onun tarafından başlatılmış, bundan kazançlı çıkan ise Düyunu Umumiye İdaresi'ne üye ülkeler olmuştur. Quataeret de, tarımsal gelişme konusunda yaptığı bir çalışmada benzer bir görüşü belirtir⁽⁹⁾. Sadece Clark, Osmanlı dokuma sanayii konusunda yaptığı çalışmada, 1850'lerde Bursa ipekçiliğindeki makineleşmeye ve fabrikaların yapılmasına dikkati çekmiştir⁽¹⁰⁾. Fakat bulduğu kanıtlar yine Dalsar'dan kaynaklanmaktadır.

Bizim kanıtlarımız ise, ipek yapımcılığındaki yenilik ve üretimi arttırma çabalarının, Düyunu Umumiye İdaresi'nden çok önce var olduğunu göstermektedir. Bu yenilik çabaları 1835 - 1865 yılları arasındaki döneme rastlamaktadır. O dönemde tek tek tüccarlar tarafından alınan önlemler ile, Blaisdell'e göre 1890'larda Düyunu Umumiye İdaresi'nin aldığı önlemler arasında pekçok benzerlikler vardır. Fabrikada ipek üretiminin, Lyons'da ilk ortaya çıkışından on yıl gibi kısa bir süre sonra Bursa'da başlaması özel bir önem taşır. Bursa'daki fabrika sayısı ve bükülmüş ipek üretimi, 1858 - 1862 yılları arasında doruk noktasına erişmiştir. Pébrine denen ipekböceği hastalığının Anadolu'ya yayılması ve Japon ipeklerinin rekabeti sonucu ortaya çıkan yirmi yıllık gerileme, Düyunu Umumiye İdaresi'nin, 1888'de ipek üretiminde onda bir oranında vergi almasından önceki dönemin özelliklerini belirler. Fakat yabancı gözlemciler değilse bile Bursalı üreticiler ve tüccarlar, ipek yapımcılığında 1850'lerde ne kadar başarılı olduklarını unutmamışlardı. 1320 (1907) de yazılan **Salname'** de, Böcekçilik Enstitüsünün (Dar-ül Harir) kurucusu tarafından hazırlanmış sanılan uzun bir bölümde, bu sanayinin yabancıların eline geçişi, ilgili bir ağızdan anlatılmaktadır⁽¹¹⁾. Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının tutanaklarında da aynı bilgiler vardır⁽¹²⁾.

Dokuma sanayi, Avrupa sanayi devrimi sürecindeki teknolojik değişikliğin hızını belirlemiştir. Fakat kumaş, yün veya ipek gibi ayrı dokuma türleri birbirinden değişik gelişme yöntemleri izlemiştir. Bizim ilgilenmekte olduğumuz ipek, 19. yüzyıl başlarına kadar dikkate değer değişiklikler geçirmemiş, 19. yüzyılın başlarında ise sadece üretim süreci içindeki bazı aşamalar bu değişikliklerden etkilenmiştir. Burada ipeğin, hammadde şeklinden dokumaya hazır iplik haline getirilişine kadar geçirdiği belli başlı kademeleri gözden geçirdikten sonra, bu aşamaların nasıl değiştiğini inceleyeceğiz.

İpekböcekçiliği, bu endüstrinin hammaddesi olan, ipekböceği kozasını üretir. Özel nitelik ve tazelikteki dut yaprakları gıdayı oluşturur. Taze yaprak, uygun sıcaklık, nem ve temizlik gibi koşulların sağlanması için, yetiştiricilerin sürekli olarak özen göstermeleri gerekir. Bu, oldukça yoğun emek isteyen bir aşamadır ve üretim, kısa ve duyarlı bir devre içinde oluşur. Eski gezginler tarafından kaleme alınan çeşitli yazılarda, daha önceki yüzyıllarda ipekböceği hastalıklarının epidemiyolojisi ve ipek böceğinin geçirdiği gelişme evrelerinin çapraşıklığının bilinmemesine karşın, Anadolu'da bu nazik yaratıkların ne denli özenle yetiştirildiği anlatılır⁽¹³⁾.

Gebelik süresi ardından ipekböceklerinin olgunluğa eriştikleri devrede koza içindeyken öldürülmeleri gerekir. Böylece kelebeğe dönüşmek için kozadan dışarı çıkarlarken ipek ipliklerini koparmaları önlenir. Bu arada böceklerin bir bölümü, gelecek mevsime yumurta yetiştirmek için öbürlerinden ayrılırlar. Bu aşamada kozaların seçimi ve sınıflandırılması oldukça önemli bir işlemdir.

Bundan sonra, ipek hemen kozadan makaralara sarılmalı, ya da, kozalar kozak denilen ve uygun havalandırma yöntemi ve depolama tablaları olan ambarlarda saklanmalıdır. Böceğin öldürülmesinden sonra gelen ipeğin makaralanması işlemi, üretimin nitelik ve niceliği bakımından en önemli olanıdır. İpliğe dönüştürülen ipeğin kalınlığı, ipeği kozadan makaraya geçiren kişi tarafından kaç kozadan birden sarılmış olduğuna göre saptanır. Bu, beceri gerektiren bir işlemdir ve ipek çekerken ipliğin her kopuşu ürünün niteliğini düşürür.

Bir yandan Jacquard dokuma tezgahının Fransa'da yaygınlaşması ve 19. yüzyılın ilk on yılında ipek dokumasında kullanılması, öte yandan ipekli mallara duyulan gereksinimin gittikçe artması, Anadolu ipeğini etkileyen iki büyük değişmeye neden olmuştur. İlk olarak, bu yeni tezgahlarda kullanılan ipek ipliğinin standard ölçüde olması gerekiyordu ki, elle makaralanan ipek ipliğinin büyük bir bölümü bu ölçülere uymuyordu⁽¹⁴⁾. İkinci olarak Lyons Ticaret Odası tutanaklarından öğrendiğimize göre, özellikle Fransız tüccarlar makaralanmış ipek kaynaklarını arttırmak için girişimlerde bulunmuşlardır⁽¹⁵⁾. Bu etkenler 1824'te Lyons'ta buhar gücü kullanarak ipek çekmenin bulunmasına, gereksiz kaybı azaltacak yolların ortaya çıkarılmasına ve gerekli hammadde için uygun fiyatlarla dışardan sağlanması için çaba gösterilmesine neden olmuştur.

1835'te yani buhargücü kullanarak makaralamanın Lyons'da uygulanmasından yalnızca 11 yıl sonra, Bursa'da İsmet Paşa adlı birinin fabrikalarında buhargücü kullanarak ipekçekme yapıldığından sözedilir⁽¹⁶⁾. Birçok yazar, Taşcıyan Efendi adlı biriyle ortaklık kuran Falkeisen'den ilk fabrikatör olarak sözediler⁽¹⁷⁾. **Journal de Constantinople**'un sayılarında da bu tanımlama desteklenmekte ve ilk kuruluşun tarihi 1835 olarak belirtilmektedir. İsmet Paşa ile ilgili başka bir kayda rastlamadığımdan ve yeni belgeler ortaya çıkmadığı için ilk ipekçekme fabrikasını kimin kurduğu konusunda kesin birşey söyleyemiyoruz. Burada dikkati çeken nokta, bu önemli teknolojik yeniliğin yalnızca 10 yıl gibi kısa bir sürede Fransa'da Lyons'dan, Anadolu'da Bursa'ya sıçramış olmasıdır. Aynı yeniliğin İtalya'nın ünlü ipek merkezi olan Piedmont bölgesine geçişi ise, bu tekniğin Bursa'da kullanılmaya başlamasından ancak 10 yıl sonradır. Bu teknolojik yayılmanın hangi kanalla oluştuğunu incelerken, yalnızca bu yayılmanın, o dönemin iktisadi görüşünün işlevi olduğu ve Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin, sanayi alanında Avusturya Macaristan İmparatorluğu ile sürdürülen ilişkiden daha sıkı olduğu şeklinde bir varsayım yapmaktan öte geçemeyiz.

Acaba bu kuruluşlar gerçekten fabrika mıydılar, yoksa basit birer atölye mi? İnorganik enerji kullanılması, çalıştırılan işçi sayısının beş ya da on gibi önceden belirlenmiş bir sayıdan fazla olması ve ücretlendirme sisteminde görüleceği üzere, üretimde uzmanlaşmaya gidilmiş olması gibi noktalar, bir fabrikayı atölyeden ayırmak için kullanılan en yaygın ölçüttür.

Osmanlı belgelerinde, 1835'den önce rastladığımız «fabrika», «fabrik» ya da «pauluka» sözcükleri büyük bir olasılıkla küçük atölye anlamında kullanılmaktaydı. Aynı sözcükler daha sonraki yıllarda atölye ve fabrika arasında ayırım gözetmeden kullanıldığından şüphe uyandırmaya neden olur. Elimizde, İsmet Paşa'nın fabrikasının bu sözcüğün tanımındaki gereksinimleri karşıladığını kanıtlayacak hiçbir ipucu bulunmamaktadır. Halbuki Taşcıyan - Falkeisen kuruluşunun, 1835 - 1858 yılları arasında Bursa'da kurulmuş diğer otuzsekiz kuruluş gibi gerçek bir fabrika olduğunu biliyoruz.

İpek fabrikaları (filâtür) inorganik güç kullanıyorlardı. Bunların bir bölümü buharla, bir bölümü de (Mustafa Nuri Paşa tarafından kurulan fabrika gibi) su gücü ile çalışıyordu⁽¹⁸⁾. Buharla çalışan ipek fabrikaları Fransız sistemi kullanırken, su gücü ile çekme ve bükme yöntemi 17. yüzyılın sonlarında ilk defa

Piedmont'ta geliştirilmiş olan **alla piedmontese** yöntemine benzemekteydi⁽¹⁹⁾. Buna ek olarak, Bursa'daki çeşitli fabrikalar, yeni ipekçekme tekniğinde değişik yöntemler de kullanılmaktaydı.

Kozaların ısıtıldığı ve çekme sırasında döndürüldüğü makaralama tavaları içindeki suyun ısıtılması ve her tavanın arkasına sıralanmış makaraların döndürülmesi için güç kullanımı gerekliydi. Bu tavalardaki ısının sürekli olarak aynı derecede kalmasının sağlanması çok önemliydi. Bu işlem, çok sayıda büyük tava için en etkili biçimde, ortak bir borulama sistemiyle sağlanabilirdi. Tavaların ısıtılmasında ve mancınıkların döndürülmesinde insan gücünün yerini enerji almıştı. Eskiden tepme sistemiyle ya da el mancınığı ile çalışan bir işçi, tek başına çalışırdı. Çekme yapan kişi ipeği kozadan makaraya (cırcırlara) sararken elini ya da ayağını kullanarak makarayı döndürürdü; bu işlem evde de yapılabilirdi.

Buharla çalışan mancınıkların yeni teknolojisi, ipek çekme ve bükme için evden çıkararak ipekçilerin bir çatı altında toplandığı fabrikaya getirdi. Her buhar makinesi 10-20 tavayı bir arada çalıştırabiliyordu. En küçük ipek fabrikası 10 tava ve 10 mancınıktan oluşuyordu. Hümayûn İpek Fabrikası gibi büyük fabrikalar ise, tek bir çatı altında seksen makara çalıştırıyorlardı⁽²⁰⁾. Çoğunlukla, Hümayûn İpek Fabrikası ya da Sarım Manass Enterprise⁽²¹⁾ gibi tek bir şirket, Bursa içinde çeşitli bölgelerde birden fazla fabrika işletiyordu. İlk Hümayûn İpek Fabrikası 1268 (1852)'de Sultan Abdülmecit tarafından Cilimboz fabrika bölgesinin merkezi Çınardibinde açılmıştı⁽²²⁾. İkincisi ise, bir sene sonra kentin öte yakasında, Gökdere'nin üst kıyısındaki Namazgâh bölgesinde açıldı⁽²³⁾.

Her bir kuruluştaki çalışan işçi sayısına gelince, bu konuda makara sayısı ile işçi sayısı arasındaki orana bakmamız gerekmektedir. Çünkü bazı kayıtlar yalnızca makara sayısını, bazıları sadece işçi sayısını ve özellikle Public Records Office'de bulunan birkaç tutanak ise hem makara hem de işçi sayısını vermektedir⁽²⁴⁾. Bu döneme ilişkin oran, makara başına işçi olarak 1,9 ile 2,2 arasında değişmekteydi. Makara sayısını işçi sayısına çevirmek için 2 sayısı iyi bir çarpan olarak alınabilir. Böylece en küçük ipek fabrikası bile en az 20 işçi çalıştırmakta, Hümayûn İpek Fabrikası, Düzoğlu veya Manass Şirketi gibi büyük kuruluşlardaki işçi sayısı ise 350'ye çıkmaktaydı. 1850'lerin başında Bursa'da yalnızca buharla çalışan ipek fabrikalarındaki işçi sayısı 1,700 civarındaydı. 1850'lerin ortasında ise bu sayı 3,800'e çıkmıştı⁽²⁵⁾.

Konsolos Maling tarafından Londra'ya gönderilen tutanaklarda ayrıntılı bir biçimde kaydedildiği gibi, fabrikalarda geçerli bir iş bölümü vardı. Her ipek fabrikasında, Hümayûn İpek Fabrikasını yöneten Mehmet Efendi gibi, işin makineyle ilgili yönleri üzerinde geniş bilgisi olan bir yönetici bulunurdu. Yine her fabrikada makaraların çalışmasını denetleyen bir ya da daha fazla baş makaralayıcı vardı. Bazı ipek fabrikalarında, işçi kadınları eğitmek ve gözetmek işlerinde Avrupalı kadınlar, makinelerin bakımında ise Avrupalı «ustabaşı»lar görevlendirilmekteydi. Fakat Manass ve Brotte fabrikaları gibi birçok fabrikada, baştan itibaren o bölgenin kadınları kalfalık görevini üstlenmişler, diğerlerinde ise yalnızca fabrikanın açılışını izleyen kısa bir süre boyunca yabancıardan yararlanılmıştır. İşçiler becerilerine ve görevlerine göre sınıflandırılıyorlardı. Makaralayıcılar sarıçılardan, sarıçılar da ayırıcılardan daha yüksek ücret alıyorlardı⁽²⁶⁾.

Ayrıca, fabrika sahipleri işçilerin bir fabrikadan ötekine geçişlerini ve ücretlerini **tezkere** sistemiyle denetliyorlardı. Her işçi, fabrikada kadrolu olarak çalışıyor ve ancak tezkere alabilirse başka bir fabrikaya geçebiliyordu. **Journal de Constantinople**'de çıkan Hümayûn İpek Fabrikasına ilişkin bir rapor⁽²⁷⁾ ve bu dönemde Bursayı ziyaret eden Mordtmann⁽²⁸⁾, bu yöntemin, fabrika sahipleri tarafından, kadın işçilerin beklenmedik zamanlarda bir fabrikadan ötekine geçmelerini önleyebilmek için başvurdukları bir yol olduğunu ayrıntılarıyla açıklar. Üstelik bu yöntemin, fabrika sahiplerinin aralarında anlaşarak ücretleri denetlemeleri gibi bir etkisi de olmuştur. Böylece, bu dönemi daha sonra inceleyen araştırmacıların raporlarında ileri sürdüklerinin aksine, tezkere sisteminin Düyunû Umumiye İdaresi tarafından başlatılmadığını ve 1851 de zaten yürürlükte olduğunu öğreniyoruz.

Bu fabrikalar her yönden, bizim fabrika tanımımızda belirttiğimiz koşullara uymaktaydılar. Bursa'da o dönemden beri ayakta kalan ipek fabrikalarından benim saptayabildiğim dört tanesi fiziksel ve mimari planları bakımından 19. yüzyılın başlarında Brandywine kıyılarında Dupont şirketince kurulan ve sugücü ya da buhar gücü ile çalışan dokuma fabrikalarına birçok yönden benzemektedir. Ayrıca iki yerde de bol miktarda su ve nehrin uygun bir açıda eğimi bulunmaktaydı.

Burada vurgulamamız gereken nokta, üretim sürecinin yalnızca bir bölümünün, çekme ve makaralamanın, makineleşmiş olmasıdır. Yeni yumurta cinslerinin ithali, ipekböceği hastalıkları ve verimsiz cinslere karşı alınan önlemler gibi ilerlemeyi sağ-

layan —ve sonradan yine sadece Düyunü Umumiye İdaresine maledilmiş olan— adımlar 1850'lerin başında atılmışsa da⁽²⁹⁾, bunların hiçbiri ipek fabrikalarının kurulması kadar etkili ve yaygın olmamıştır.

Yalnızca makaralamanın makineleşmiş olmasının nedeni, büyük ölçüde, Avrupadaki ipek üretimi teknolojisine bağlıdır. Türkiye'de olduğu gibi Fransa'da da yalnızca makaralama makineleştirilebilmişti ve ipekli kumaşın dokuması gibi makaralamadan sonra gelen üretim yöntemlerinde ancak 1880'lerde büyük değişiklikler yapılmıştı. O yıllarda Bursa'nın Batıyla olan ticaretini bir dizi yeni ekonomik öge yönetiyordu. Yatırım yapan yabancıların, yenilikleri, yalnızca kendi ülkelerine gönderilen hammaddelerin hazırlanışında kullanılacak biçimde açıkça sınırlamaları ve üretimin diğer bütün aşamalarının kendi ulusal pazarları yakınında gerçekleştirilmesini sağlama çabaları bu ögelerin en önemlilerinden biriydi.

Herşeyden önce, Bursadaki müslüman, gayrimüslim ve yabancı tüccarların Tanzimat dönemi başlarında Avrupa ipeğindeki teknolojik gelişmeler konusunda bilgileri vardı. Bu yenilikleri 1835-1865 yılları arasında, çekilmiş ipeğin nitelik ve niceliğini arttırmak için Bursa'nın koşullarına uygun bir duruma getirerek uygulamışlardı. Yine anlaşıldığına göre, Ulucami yöresindeki eski iş merkezi dışında kalan ve biri Gökdere öbürü de Cilimboz deresi kıyılarında bulunan iki yoğun sanayi alanını içeren Bursa, Batıdaki birçok sanayi kenti ile aynı özellikleri göstermekteydi⁽³⁰⁾. Avrupa ve Amerikadaki endüstrileşmenin ilk dönemlerinde çok gerekli olan su kaynakları ve çağlayan için gerekli eğim, Bursa'da kolayca bulunuyordu. Daha önemlisi, tüccarlar bu potansiyeli saptamış ve bu yirmi yıllık dönemde, kendilerinin yararlanacağı biçimde geliştirmişlerdi. Bu kısa ömürlü endüstrileşmenin sona ermesinin ve diğer üretim kentlerine ve bölgelerine yayılmasının nedenlerini, bölgesel girişim olmamasında değil, hem doğal kaynakların dağılımında hem de uluslararası ticaret dünyasında Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi durumunda aramak gerekir.

EK : I Kaynaklar

1284 - 1327 yılları arasında hemen her yıl yayınlanan **Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr** daha sonraki yıllar için tablolar ve tanımlamalar vermiştir. Buna ek olarak, **salnamelerin** birisinde, 19. yüzyılda özellikle 1310 - 1320 (1907) yılları arasında Bursa ipek yapımındaki gelişmelere ilişkin tarihi bilgiler verilmiştir. Yararlandığım hiçbir kütüphanede **Salnamelerin** tamamı bulunmadığından, **Hüdavendigâr Salnamelerini** ve buldukları yerleri, diğer araştırmacıların kullanabilmeleri için ayrıca belirttim⁽³¹⁾. **Başvekâlet Arşivi**'nde bulunan **Cevdet İktisat** ve **Cevdet Maliye** koleksiyonlarındaki belgeler, bazı fabrikaların kuruluş tarihlerinin kesin olarak saptanmasına olanak sağladı. **Journal de Constantinople**'ın 1851 - 1857 yılları arasında çıkan sayılarının 'bazılarında' yayımlanan ipek sanayii ile ilgili makalelerde, o dönemde Bursa'da kullanılan ipek çekme teknikleri ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bu malzemeyi bana sağlayan Mehmet Genç'e teşekkür borçluyum. Bursa'daki İngiliz konsolosunun 'bugün Londra'da Public Records Office'de bulunan raporları 1850'lerde Bursa ipek üretiminin teknolojisi ve kuruluşu hakkında daha fazla bilgi sağlamıştır. Son olarak da, 1278 (1861 - 2) de **Mühendishane-i Berri-i Hümâyûn** tarafından basılan 1/1800 ölçekli Bursa haritası ve **Salname**de bazı yerlerin belirtilmiş olması, ipek makaralama fabrikalarının birçoğunun yerini bulmama yardımcı olmuştur⁽³²⁾.

Ek : II**Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri**

Bildiğim kadarıyla hiçbir kütüphanede Türkiye Cumhuriyeti'nden önce Bursa için yayınlanan **Salname** (il yıllıkları)nın tamamı bulunmamaktadır. Bu yıllıklar, çeşitli çalışmalar için eşsiz bir kaynak olduğu için, bunların yıllarını ve bulunduğu yerleri diğer araştırmacılara yol göstermesi bakımından aşağıda belirttim. 1923'te yıllıkların yayım görevlerini yeni kuruluşlar üstlenince bu serinin arkası kesilmiştir. Daha sonra, arada sırada yayınlanan il yıllıkları ise, başka yerden elde edilemeyecek bilgi kaynağı olma bakımından **Salname** ile boy ölçüşemez. Türkiye'de bulunan malzeme için kullanılan kısaltmalar şunlardır :

- BEE — Bursa Eski Eserler — Orhan Kütüphanesi
- BEL — İstanbul Belediye Kütüphanesi
- BAM — Bursa Arkeoloji Müzesi
- TTK — Türk Tarih Kurumu

Bernard Lewis'in Institute for Advanced Study'deki özel **Salname** Koleksiyonunda bulunan **Hüdavendigâr Salmaları** aşağıdaki listede PBL olarak belirtilmiştir. Özel koleksiyonunu bana açtığı için kendisine teşekkür borçluyum. Diğer kısaltmalar, National Union Kataloğunda kullanılan kısaltmalardır. Burada belirtilmeyen yıllar için de yıllıklar yayınlanmış olabilir, fakat ben henüz bunlara rastlamadım.

Yıl	Bulunduğu Yer
1284	BEE
1287	BEE
1288	BEE; TTK
1289	BEE; TTK
1290	BEE; MIU
1291	
1292	MIU
1293	
1294	BEE
1295	BEE
1296	BEE; TTK; BEL; MIU
1297	BEE
1298	TTK
1301	BEE; TTK; BAM; BEL; MIU
1302	TTK; BEL; TTK; MIU; ICU; CLU
1303	BEE; BEL; MIU; CLU
1304	BEE; MIU
1305	
1306	BEE; TTK; MIU; CLU; BEL
1307	(mali) BEE; TTK; BEL; MH; PU; MIU; PBL
1310	BEE; NJP; ICU; MIU; BEL
1311	MIU
1312	BEE; TTK; BEL
1313	BEE; BEL; MH; MIU
1314	BEE; BEL; TTK; MIU
1315	BEE; BEL; PU; ICU; MIU
1316	BEE; TTK; BEL; NJP

<u>Yıl</u>	<u>Bulunduğu Yer</u>
1317	BEE; BEL; CLU
1318	BEE; BEL; TTK; MH; NJP; CLU
1319	BEE; BEL
1320	BEE; BEL
1321	BEE; BEL
1322	BEL; TTK
1323	BEL
1324	BEL; TTK; MH; PU; ICU; MIU; CLU; PBL
1325	BEL; TTK; MH; NJP; PU; NN; MIU; ICU; CLU; PBL
1327	BAM

NOTLAR

- (1) Cevdet Paşa, **Tezahir**, 1 - 12, der. Cavid Baysun, Ankara : Türk Tarih Kurumu, (1953), s. 33 - 35.
- (2) H. İnalçık, «Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar», **Belleten**, 24, No. 93, (1960).
H. İnalçık, «Capital Formation in the Ottoman Empire», **Journal of Economic History**, 29, No. 1, (1969).
- (3) Bk. Ek I.
- (4) İ. Dalsar, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul : Sermet Matbaası, (1960).
- (5) C. C. Sarç, «Tanzimat ve Sanayimiz», **Tanzimat**, İstanbul : Maarif Vekâleti, (1940), s. 431.
- (6) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, New York : Oxford University Press, (1968), s. 45 - 47.
- (7) D. C. Blaisdell, **European Financial Control in the Ottoman Empire**, New York : Columbia University Press, (1929).
- (8) E. G. Mears, **Modern Turkey**, New York : Macmillan, (1924).
- (9) D. Quataeret, «Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876 - 1908», yayınlanmamış doktora tezi, University of California at Los Angeles, (1973).
- (10) E. Clark, «The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey, 1804 - 1968», yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, (1969).
- (11) Halûk Seven, **Dutçuluk ve İpekböcekçiliği**, Bursa : Hakimiyet Matbaası, (1959), **Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi**, 1320, (1907), s. 258.
- (12) Bursa Ticaret ve Sanayi Odası tarafından Bursa Valisine gönderilen dilekçe, 6 Kânunuevvel 1307, Faruk Üsküdarî, **Eski Bursa'dan Notlar**, Bursa : Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, (1972), s. 101.
- (13) Faik Kurdoğlu, **Türk Ziraat Tarihine bir Bakış**, İstanbul, (1938).
- (14) W. English, «The Textile Industry: Silk Production and Manufacture, 1750 - 1900», **A History of Technology**, der. Charles Singer, ve diğerleri, Oxford : Clarendon Press, (1958), Cilt 4, s. 308 - 327.
- (15) M. Pariset, **La Chambre de Commerce de Lyon**, Lyon : Plan, (1889), Cilt 2, s. 170.
- (16) **Cevdet İktisat**, 1251, (1835), dok., no. 424.
- (17) **Journal de Constantinople**, 494/19.1.1854/s. 3 ve 311/24.6.1851/s. 1 - 2.
V. Cuinet, **La Turquie d'Asie**, Paris : Imprimerie Nationale, (1894), Cilt 4, s. 157.

- Kâmil Kepeci, **Bursa Kütüğü**, el yazması, Cilt 2, s. 228 (Bursa Eski Eserler, Orhan Kütüphanesi). **Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi**, 1320, (1907), s. 258.
- (18) **Journal de Constantinople**, 322/9 10.1851/s. 1.
- (19) C. Poni, «Archeologie de la fabrique: la diffusion des moulins à soie», **Annales Economies Sociétés Civilisations**, Cilt 27, no. 6, (1972), s. 1493.
- (20) **Journal de Constantinople**, 343/4.12.1851/s. 1. Fabrikanın yer seçimi hakkında Bk. **Cevdet Maliyesi**, II. no. 2073, 1266, (1850).
- (21) **Journal de Constantinople**, 360/29.2.1852/s. 2. Salaheddin Bey, **La Turquie à l'exposition universelle**, Paris: Hachette, (1869), s. 110.
- (22) **Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi**, 1320, (1907), s. 258.
- (23) **Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi**, 1320, (1907), s. 259.
A. von Warsberg, **Ein Sommer im Orient**, Wien, (1869), s. 145.
- (24) PRO/FO 83/415/XJ4515, Maling, 5 Oct. 1872, «Report on Factories and Factory Labour in the District of Bursa».
PRO/FO 83/334/XJ4514, Maling, 24 Nov. 1869, «Report on the Position of the Artizan and Industrial Classes in the District of Bursa in the Year 1869».
- (25) M.B.C. Callas, **La Turquie en 1864**, Paris: E. Dentu, (1864), s. 283.
X. Heuschling, **L'Empire de Turquie**, Bruxelles - Paris, (1860), s. 162.
- (26) Vice - Consul Maling PRO FO 83/415/X/J4515.
- (27) **Journal de Constantinople**, 343/4.12.1851/s. 1.
- (28) A. D. Mordtmann, **Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien**, der. I. Babinger, Hannover: Heinz Lafaire, (1925), s. 296.
- (29) **İrade Dahiliye**, 1275, (1858), No. 28925.
Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1320, (1907), s. 260.
- (30) L. Erder, «Factory Districts in Bursa during the 1860's», **O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi**, Cilt I, No. 1, (1975), s. 85 - 100.
- (31) Bk. Ek II.
- (32) Erder, «Factory Districts...», s. 85 - 88.
Makaleyi Türkçeye çeviren Meral Orhon ve gözden geçiren Yıldırım Yavuz'a teşekkür borçluyum.